

Irodalmi érvek a kapitalizmus mellett annak bukása előtt

(Ayn Rand: *Atlas Shrugged*)

„Ami Pascal és Racine a janzenizmusnak,
Kleist a német nacionalista militarizmus-
nak, Brecht a kommunizmusnak, az Rand
az amerikai kapitalizmusnak.”

Slavoj Žižek

Második elnöki ciklusa megkezdésekor Barack Obama interjút adott a Rolling Stone magazinnak, többek közt arról, hogy kamaszként ő is forgatta Ayn Rand könyveit, ám aztán kiábrándult belőlük, mert megértette, hogy nem önmagunkra, hanem másokra tekintettel kell cselekednünk. Obama itt a vesztes republikánus párti alelnök-jelölt, Paul Ryan nyilatkozataira válaszolt, miszerint ő viszont kifejezetten Rand olvasásának hatására választotta a politikusi pályát, s vele a küldetést, hogy megvédje az egyén szabadságát a kollektívizmus zsarnokságától.¹ A pengeváltás a 2012-es elnökválasztási kampány utórezgése volt, s a két politikus voltaképp Rand írásainak frázisait mondta fel, ellenkező előjellel. De miért lett az elnökválasztási harc témája egy három évtizede halott orosz-amerikai író-nő életműve?

A hitelpiac 2008-as összeomlását követően Rand fél évszázaddal korábban megjelent kultuszregénye, az *Atlas Shrugged* (Atlasz megrázta magát) ordítóan időszerűnek tetszett. Az *Atlas* disztópiájában a kollektívizmus, az altruizmus, és egyéb „misztikus” tanok jutnak uralomra, s még az Egyesült Államok, vagyis az individualizmus, az önérdek és a racionalitás mintállama is nekilát felszámolni

1 Vö. Douglas BRINKLEY, „Obama and the Road Ahead,” *Rolling Stone*, 2012. nov. 8, <https://www.rollingstone.com/politics/politics-news/obama-and-the-road-ahead-the-rolling-stone-interview-123468/>; Rachel Weiner, „Paul Ryan and Ayn Rand,” *The Washington Post*, 2012. aug. 13, https://www.washingtonpost.com/blogs/the-fix/post/what-ayn-rand-says-about-paul-ryan/2012/08/13/fd40d574-e56d-11e1-8741-940e3f6dbf48_blog.html.

saját eszményi gazdasági, politikai és erkölcsi rendjét. Ez az apokaliptikus látélet 2008 után két, egymással homlokegyenest ellenkező értelemben is megragadni látszott a jelen válságfolyamatait – vagy sajnos csakugyan ez történik, vagy sajnos éppen nem ez történik. Az *Atlas*-t egyszerre lehetett olvasni arra vonatkozó figyelmeztetésként, hogy a civilizáció sorsa múlik a szabadversenyos kapitalizmus fennmaradásán, vagy pedig annak tüneteként, hogy a kapitalizmus (sőt, Rand maga) „a Gonosz nyílt megtestesülése”.²

Ayn Rand 1905-ben született Aliszja Zinovjevna Rozenbaum néven, Szentpéterváron, középosztálybeli zsidó értelmiségi családban. A bolsevikok elől 1918-ban a Krímbe menekülnek – eddig ez a Nabokovok útvonala (a két család kapcsolatban is állt, Aliszja és Olga, Vlagyimir húga, ugyanabba a magániskolába jártak), viszont a Rozenbaumok 1921-ben visszatérnek Pétervárra, ahol Aliszja az egyetemen előbb történelmet, aztán filmet tanul. 1926-ban sikerül Amerikába emigrálnia, s Cecil B. DeMille hollywoodi stúdiójában kap munkát. Korai szépírói kísérletei mérsékelt sikert aratnak; az áttörést 1943-ban megjelenő regénye, a *The Fountainhead* hozza el, amit Cary Grant főszereplésével meg is filmesítenek. Az ekkor már New Yorkban élő Rand politikailag is aktivizálódik, elszántan kampányol Rooseveltnél, illetve a New Deal társadalom- és gazdaságpolitikája ellen. A háború után bekapcsolódik az amerikai filmipar állítólagos kommunista befolyásoltsága elleni hadjáratba, tagja lesz (többek közt Ronald Reagan társaságában) a Filmszövetség az Amerikai Eszmények Megőrzéséért nevű szervezetnek, s 1947-ben tanúskodik a kongresszus Amerika-ellenes Tevékenységeket Vizsgáló Bizottsága előtt. Tíz éven át dolgozik főművén: az *Atlas Shrugged* 1957-ben jelenik meg. Ezután a regény eszméinek népszerűsítésével foglalkozik, s az „objektivizmus” filozófiáját taglaló, vagyis „az önzés erényéről” és a kapitalizmusról mint „fel nem ismert eszményről” szóló esszéi köré egész mozgalom épül. Az 1960-as években Rand közismert pop-filozófus, előadó-körútjai tömegeket vonzanak, televíziós szereplései mellett a Playboy is nagyinterjú készít vele. Az 1970-es években politikai befolyása is nő: a közgazdász Alan Greenspan (1974-től elnöki tanácsadó, 1987 és 2006 között az amerikai szövetségi bank vezetője) Rand legszűkebb tanítványi körének tagja. A Reagan elnökségével beköszöntő neoliberális korszak az ő eszméit látszik megvalósítani, s amikor 1982-ben meghal, tanait szektaszerű rajongói hálózat, olvasóköri, illetve a hagyatékának gondozására létrehozott kutatóintézet éltetik tovább.

2 A kifejezést („Verkörperung des Bösen”) napjaink szélsőséges kapitalizmus-ellenességének jellemzésére lásd: Jürgen KOCKA, *Capitalism. A Short History*, trans. Jeremiah RIEMER (Princeton: Princeton University Press, 2016), 168.

Kultusza ezután is folyamatos marad – a Szilícium-völgy mágnásai belőle merítik az agresszív üzleti önérvényesítés erkölcsstanát.³ A rajongás- és gyűlölet-hullámok 2008-tól csapnak igazán magasra, s Rand könyvei ekkor újra az eladási listák élére kerülnek. Konzervatív-libertáriánus rajongói (elsősorban a Tea Party mozgalom tagjai) a tulajdon és a szabadverseny prófétáját, a baloldali progresszió a „militáns liberalizmus”, vagyis az egyenlőtlenség, a kapzsiság és a kegyetlenség démoni propagandistáját látja benne. Az alt-right szemében Donald Trump elnöksége a Rand által sürgetett megújulás nyitánya, hagyatékának egyik öre szerint viszont az író pontosan egy ilyen elnök eljöveteletől akarta megővni Amerikát.⁴ A felfokozott érdeklődés az akadémiai ipart sem hagyta tétlenül. Saját kutatóintézetének könyv- és folyóirat-termelése mellett független és egyetemi kiadók részéről is egymás érik az életrajzok, pályaképek, kézikönyvek, tanulmány-kötetek.

Rand népszerű és tudományos megítélését egyaránt végletes és engesztelhetetlen ellentétek jellemzik.⁵ Művére egyszerre hivatkoznak minden bajok gyökereként és minden bajok ellenszereként, aszerint, hogy ki mit gondol arról, miben is állnak ezek a bajok: vagy a neoliberais kapitalizmus, vagy pedig annak felszámolása teszi tönkre a világot – a „világot”, amit, egyik monográfusa szerint, „ő csinált”.⁶ Mindkét álláspont az írás végtelen hatalmába vetett hitről tanúskodik: vagy egy regény menti meg a civilizációt, vagy a „rossz irodalom” visz mindent a pusztulásba.⁷

3 Rand hatásáról Steve Jobs (Apple), Peter Thiel (Paypal), Travis Kalanik (Uber), Jeff Bezos (Amazon) és mások világképe: Nick BILTON, „Silicon Valley’s Most Disturbing Obsession,” *Vanity Fair*, 2016. okt. 5, <https://www.vanityfair.com/news/2016/10/silicon-valley-ayn-rand-obsession>.

4 Onkar Ghate, az Ayn Rand Institute egyik vezetőjének 2017 novemberi blog-posztját lásd <https://ari.aynrand.org/the-anti-intellectuality-of-donald-trump-why-ayn-rand-would-have-despised-a-president-trump/>.

5 Rand ekkortájt induló magyar recepciójában is rögtön az elragadtatás és a felháborodás szólamai csendülnek fel: vö. SERES László, „Száz év magány. Ayn Rand (1905–1982)”, *Beszélő* 5 (2005): 14–15; SERES László, „Atlasz vállat von, avagy: kiadó kerestetik”, *Beszélő* 11 (2007): 21–22; VÁRKONYI Gábor, „Acéllady töprengései” *Beszélő* 1 (2008): 6–12; JÁRAI Judit, „Amerika nagy misztériuma: Fontos-e John Galt?”, *Magyar Szemle* 7–8 (2011): 97–112.

6 Vö. Anne C. HELLER, *Ayn Rand and the World She Made* (New York: Doubleday, 2009).

7 Vö. Adam WEINER, *How Bad Writing Destroyed the World. Ayn Rand and the Literary Origins of the Financial Crisis* (London, New York: Bloomsbury Publishing, 2009).

A Nagy Kapitalista Forradalom regénye

Az *Atlas Shrugged* nyomasztó világban játszódik, amelyben mindenhol „népköztársaságok” kerültek hatalomra, ezért általános a szegénység, a szenvedés, a bűn. Ennek előkészítése zajlik az utolsó szabad országban, Amerikában is, progresszív társadalompolitika és központi gazdasági szabályozás alakjában. A kormány célja színleg az, hogy a verseny korlátozásával megmentse a gazdaság egészét („mindenki kapjon esélyt”), ám a politika, vagyis „Washington”, valójában összejátszik a versenyképtelen vállalkozókkal, hogy együtt élősködjének a megtévesztett társadalmon. A sajtó és az értelmiség az ő kollektivista zsarnokságuk támaszai; szervezeteik, mint a Globális Halaadás Barátai, a szolidaritást, vagyis a hamis humanizmus hamis filozófiáját harsogják.

Velük állnak szemben az igazi tőkések, köztük a hősnő, a gyönyörű és zseniális üzletasszony Dagny Taggart, egy hatalmas vasútállalat irányítója, aki a vállalkozás szabadsága, az egyén jogai és a profit-vágy nevében harcol a verseny kiiktatásával megnyomorított gazdaság, benne saját cége életben tartásáért. Eközben három szerelmi viszonyt is bonyolít, a jólfésült világhi Francisco d’Anconia rézbánya-tulajdonossal, a kisportolt Hank Rearden vasgyárossal és feltalálóval, illetve a titokzatos John Galt mérnökkel és gerillavezérrel. Utóbbi a vezetője annak az összeesküvésnek, melynek során Amerika legkiválóbb gyárosai, pénzemberei, tudósai és művészei kivonulnak a társadalomból, s Colorado állam egy eldugott völgyében felépített mintatelepen rejtőznek el. A mozgalom azt hivatott bizonyítani, hogy amennyiben az önérdék és a haszon motivációit elfojtjuk, „a világ motorja leáll”. S csakugyan, a legjobb elmék kivonulása párhuzamban zajlik a társadalmi és erkölcsi rend széthullásával, a vállalatok tömeges csődjével, a nyomor és az éhínség megjelenésével. Az infrastruktúra összeomlik, a közlekedés és az áramszolgáltatás megbénul, s amikor már New York fényei is kihunytak, a kapitalisták visszatérnek, megdöntik a kripto-kommunista amerikai elnök diktatúráját, majd miután John Galt háromórás rádióbeszédben ismertette a nemzettel filozófiai, politikai, gazdasági, erkölcsstani és pszichológiai nézeteit, hozzákezdenek a civilizáció újjáépítéséhez.

Mint irodalmi mű, az *Atlas* zavarba ejtő alkotás. Sajátos *middlebrow* elegye a melodramának és a satírának, plakátszerű hősök ágnak egy románcos cselekményben. Éppúgy hathatott rá Victor Hugo, mint a korszak képregényei, s írásmódjának olykor a nevetégségig naiv komolyságát kapcsolatba hozták a *camp* esztétikájával is.⁸ A regény elbeszélő eszközei egyszerűek, de tagadhatatlan, hogy

8 Vö. Melissa Jane HARDIE, „Fluff and granite: rereading Rand’s camp feminist aesthetics,” in *Feminist Interpretations of Ayn Rand*, eds. Mimi Riesel GLADSTEIN, Chris Matthew SCIABARRA, 363–386 (University Park: Pennsylvania State University Press, 1999).

nagy tudatossággal megkomponált szerkezetben rendeződnek el.⁹ Minden összefügg és egyirányba mutat, tematikusan, motivikusan és strukturálisan egyaránt. Önellentmondásként hat, hogy egy rendkívül megtervezett szöveg beszél a tervezés és a központi irányítás ellen, de az *Atlas* éppen ezzel kapcsolódik az 1930-40-es évek amerikai konzervatív modernizmusának azon vonulatához, amely az irodalmi szöveget mint egyedül megtervezhető formát szegezte szembe a New Deal gazdaság- és társadalomtervezésével.¹⁰

A mindent átható didaktikusság a regényben sokszálú, de egységes és egyszerű üzenetet közvetít, végtelen ismétlődésben: a haszonvágy, a birtoklás és a verseny az emberi alkotóerő elsődleges mozgatói, s ebből vezethető le minden más, társadalomról, politikáról, erkölcsről, gazdaságról, technológiáról, filozófiáról, jogról, nyelvről, vagy az emberi lélekről szóló belátás. A szereplők szlogeneket ütköztető, hosszadalmas ideológiai vitái mellett az üzenet közvetítésének legfőbb eszköze a nagymonológ, nem belső beszéd, hanem nyilvános oráció formájában (d'Anconia szónoklata a pénzről például egy koktélpartin hangzik el). A regény csúcspontja, John Galt rádióbeszéde mintegy hetven lapra rúg.

A terjengősség (a regény általam forgatott kiadása 1168 sűrűn szedett, apró betűs oldal) és az önisméltés ellenére a szövegnek van egy sajátos sodrása, s helyenként képes igen erős atmoszférát teremteni. A kulisszahasogató deklamálás mellett itt-ott mintha felvillanna valami az expresszionizmus eszköztárából is. Érdeemes az eredetiben idézni egy bukott gyártulajdonos és Dagny beszélgetését:

– Our plan? We put into practice that noble historical precept: From each according to his ability, to each according to his need. Everybody in the factory, from chairwomen to president, received the same salary, the barest minimum necessary. [...] It was based on the principle of selflessness. It required men to be motivated, not by personal gain, but by love for their brothers.

Dagny heard a cold, implacable voice saying somewhere within her: Remember it – remember it well – it is not often that one can see pure evil – look at it – remember – and some day you'll find the words to name its essence... She heard it through

9 Erről lásd: Lester H. HUNT, „Some Structural Aspects of *Atlas Shrugged*,” in *Ayn Rand's Atlas Shrugged: A Philosophical and Literary Companion*, ed. Edward W. YOUNKINS, 57–62 (Farnham: Ashgate, 2007).

10 Erről, Rand mellett Gertrude Stein és Hemingway példáján, lásd: Michael SZALAY, *New Deal Modernism: American Literature and the Invention of the Welfare State* (Durham & London: Duke University Press, 2000), 75–119, különösen 82–3.

the screaming of other voices that cried in helpless violence: It's nothing – I've heard it before – I'm hearing it everywhere [...]¹¹

A történet szempontjából azért fontos ez a rész, mert itt ismerkedünk meg a Twentieth Century Motor Company iparvállalat bukásának a történetével, amely szélesebb folyamatok kicsinyítő tükré. E gépgyár csődje magának a 20. századnak mint hanyatlástörténetnek az allegóriája, s pályakezdő mérnökként itt dolgozik John Galt, hogy aztán a vállalat kommunisztikus átalakításakor felmondjon és elkezdje földalatti harcát. A szakasz azért is jellemző, mert sűrítve mutatja meg, hogy kollektivitás és individualitás leegyszerűsített konfliktusában egy politikai szlogen (az 1840-es évek francia szocialista mozgalmainak jelmondata: „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint”) miként válik iparszervezési alapelvvé, ennek gazdasági értelmetlensége miként vált ki erkölcsi, illetve, a „gonosszal” való szembesülésként, metafizikai felháborodást, s ez miként kap hangot, egy poétikailag ritka pillanatban, a tudat kifejezést kereső nyelvi szaggatottságában.

A regényben minden gond gyökere gazdasági, s a gazdaság itt alapvetően az ipart jelenti, vasutat, öntödét, bányát, olajmezőt, szerszámgyárat. Ezek működése zárt összefüggést alkot, a termelés egyes ágazatai körforgásszerűen, egymást kiszolgálva, tulajdonképp saját igényeiket létrehozva és kielégítve termelnek. Építményeik egyszerre az emberi alkotóerő, az ésszerűség és az esztétikai fenséges monumentumai, s ehhez mérten kapnak elragadtatott leírásokat. A termelés mozgatói az új technológiák, vagyis az új anyagokat és új termelési eljárásokat létrehozó mérnöki innovációk (egy új acélötvözet, a *Rearden-metal*, a bonyodalmak fő forrása).¹² Ebből a gazdasági alapvetésből következik a társadalom kettéosztása termelőkre és „fosztogatókra” (*looters*), értve az utóbbiak alatt mindazokat, akik a verseny veszteseként állami támogatásban vagy egyéb, nem általuk megtermelt jövedelemben részesülnek. E két csoport viszonyában mutatkozik meg a világ erkölcsi-metafizikai rendje, amelyben a legfőbb Gonosz a jövedelmek újraelosztása, a legfőbb Jó pedig a pénz, a szabadság és az erény záloga: „Amíg és hacsak rá nem jössz arra, hogy a pénz minden jó gyökere, a saját pusztulásod kívánod. Ha a pénz megszűnik az emberek közti viszonyok eszközének lenni, maguk az em-

11 Ayn RAND, *Atlas Shrugged* (London, New York: Penguin Books, 2007), 323. (A regény 2009 óta olvasható magyarul is, de a következőkben az idézeteket a saját fordításomban közlöm.)

12 A mérnöki innováció abszolút foka a John Galt által tervezett motor, amely annyira hatékony, hogy szinte perpetuum mobileként működik. Ez tulajdonképp aláássa a regény egész gazdaság- és erkölcs-tanát, hiszen a végtelen energia világában nem lehetséges tulajdon, mert nem lehetséges hiány sem.

berek lesznek mások eszközeivé”.¹³ A pénz morális erejének az emblémája a dollárjel, amely motivikusan is átszövi a regényt. Ez díszíti azt a saját gyártású cigarettát, amelyet Galt titkos társaságának tagjai szívnak (a szintén láncdohányos Dagny erről ismeri fel őket), a dollárjel lesz – köztéri szobor formájában – Galt telepének a totemoszlopa, s a regény utolsó mondatában, a kizökent világot a helyére tolva, Galt ezt a jelet rajzolja a levegőbe.

Albert O. Hirschmann klasszikus elemzése (melynek alcímére e tanulmány címe rájátszik) szerint a 17–18. századi eszmetörténet, mintegy a „kapitalizmus győzelmét” előkészítve, az érdekeket helyezte a szenvedélyek elé, s azzal legitimálta a szerzésvágyat, hogy az racionalizálja és megszelídíti az emberi kapcsolatokat.¹⁴ Ezzel szemben Rand hősei számára szenvedély és érdek egymásból táplálkoznak, s a szerzésvágyban azonossá válnak. A szex ugyanúgy a tulajdonlás körül forog, mint egy üzleti befektetés, ám éppenséggel nem az erőszaktanítás jegyében, hiszen Rand nőalakjai elsősorban saját leigázásukban találnak élvezetet. Már a *The Fountainhead* leghíresebb fejezete is egy olyan aktust ír le, amit a leginkább „konszenzuális erőszakételként” jellemezhetnénk, s az *Atlas* szintén nagy kedvvel mutat be szado-mazochista szerelmi jeleneteket.¹⁵ Rand nőképe felfogható a monogámia és a „normatív feminitás” elleni kiállásként, illetve az *Atlas* három férfi főhősét, vagyis Dagny három szeretőjét, nyilvánvaló homoerotikus vonzalom is összeköti – ezért lehetnek a regénynek feminista és *queer* hívei is. Azt is fel lehet vetni persze, hogy a birtoklás és a szerzés szexualizációjával Rand a kapitalizmus iránt ébreszt erotikus vágyat (elsősorban serdülőkorú) olvasóiban, s ebben áll „reakciós” társadalomképenek megújuló vonzereje.¹⁶ A sértett, üldözött hősök és a fékezhetetlen szenvedély tekintetében az *Atlas* csakugyan jellegzetesen kamasz-irodalom – ezért is szólhat akkorát napjainkban, vagyis egy alapvetően kamasz-vágyak felkeltésére berendezett világban.

A regényben az általános pusztulás része a nyelv romlása is, melynek oka a kijelentések önazonosságának megszűnése. Ennek a sajtó és a politika hazugságai a leglátványosabb tünetei, de az emberi érintkezések köznapi formáit is megmérgezi. A nyelvi és a monetáris jelrendszerek közti réges-régi analógiát idézi föl, hogy

13 RAND, *Atlas Shrugged*, 415.

14 Vö. Albert O. HIRSCHMAN, *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt* (Budapest: József Műhely, 1998).

15 Rand regényeinek „rough-sex” vagy „near-rape” jeleneteiről lásd: Wendy McELROY, „Looking Through a Paradigm Darkly,” in *Feminist Interpretations of Ayn Rand*, eds. Mimi Reisel GLADSTEIN, Chris Matthew SCIABARRA, 157–171 (University Park: Pennsylvania State University Press, 1999).

16 Vö. Lisa DUGGAN, *Mean Girl. Ayn Rand and the Culture of Greed* (Oakland: University of California Press, 2019), 15.

az *Atlas*-ban ideálisként bemutatott pénzrendszer a papír helyett az érmére alapul. Ahogy ugyanis a nyelvi közlések igazsága jel és jelentés szilárd együttállását feltételezi, a pénz működése szintén stabil viszonyt kíván meg csereérték és csereszakoz között: ezért vezeti be Galt kolóniája újra az aranypénzt. Ezzel a regény a pénztőke spekulativitása ellen is állást foglal, s tulajdonképpen visszatérést hirdet a modernitás előtti monetáris világba.¹⁷

Általános szemiotikai példázatként is vehető, hogy az *Atlas* egésze egy nyelvi megnyilatkozás problematikussága körül bontakozik. A „Who is John Galt?” (Ki az a John Galt?) kérdése, a regény első mondata, refrénszerűen visszatér. A hanyatlás megmagyarázhatatlannak érzett okaira nézve mindig ez a kérdés a válasz (nagyjából abban a jelentésben, hogy „ki is tudna erre válaszolni?”). A mindenki által használt, az általános reménytelenséget kifejező fordulat eredete homályos, illetve nem világos, hogy élő vagy kitalált alakra utal-e. Egyedül Dagny kérdez rá a kérdés jelentésére. Azzal, hogy vállalata új vasútvonalát John Galtról nevezi el, vagyis egy retorikai fordulatnak gazdasági referenciát ad, egyszerre intéz kihívást a társadalom szellemi válaszképtelenségéhez és gazdasági tehetetlenségéhez. Amikor e gesztusra válaszként John Galt végül csakugyan színre lép, nem csupán a saját kilétére vonatkozó kérdést válaszolja meg (a retorikai üresjáratból szemantika lesz), hanem egyszersmind a nyelv hasznavehetetlenségének és minden kérdés megválaszolhatatlanságának (saját nevével jelölt) frázisát is átértelmezi. Galtnak tehát a regényben előbb van nyelvi, mint valóságos léte, s ez utóbbi megmutatkozása egyúttal a nyelv jelentőkéességének a megmentése is, így téve lehetővé minden politikai, gazdasági, társadalmi és erkölcsi probléma megoldását. A regény befejezése úgy lesz a saját kezdetére adott válasz, hogy a történet egy üres szófordulatot előbb valódi kérdéssé alakít, majd megszünteti kérdésvoltát. E kérdés válaszként való olvasása adja a regény kultuszának nyelvi dinamikáját is. A Tea Party tüntetések transzparenszire írt kérdés, *Who is John Galt?*, az amerikai társadalomnak szegezett felszólítás: ébredjete! A kérdés elismérlése és az arra adott válasz ismerete a beavatottság jele, mégpedig úgy, hogy a kérdést ki-könmagával válaszolhatja meg: az *I am John Galt* feliratú pólók viselői azt nyilvánítják ki, hogy elfogadják, amit ez a név képvisel, s maguk is az ő regénybéli harcot vívják a valóságban.

Műfaji szempontból az *Atlas* tekinthető a didaktikus gazdaságtani fikció esetének, vagyis egy olyan 19. századi gyökerű irodalmi vonulat képviselőjének, amely

17 A regény egy közgazdász olvasója ezért lát itt önellentmondást: vö. Sam BOSTAPH, „Ayn Rand’s Atlantis” as a Free Market Economy”, in *Ayn Rand’s Atlas Shrugged. A Philosophical and Literary Companion*, ed. Edward W. YOUNKINS, 207–214 (London: Routledge, 2007), 14.

gazdasági elvek igazát igyekeznek szemléltetni kitalált történet révén.¹⁸ Emellett bizonyos értelemben az előképei közé sorolhatók a kereskedő-regények Goethe *Wilhelm Meister*től Gustav Freytag *Soll und Haben*jén át a *Buddenbrook ház*ig, jóllehet Rand számára nem a forgalmazás, hanem a termelés az elsődleges, mivel az hordozza a kapitalizmus moralitását – ebben a tekintetben inkább rokonítható az ipargyáros apológiájával Elizabeth Gaskell *North and South*-jából. Az *Atlas* tehát úgy folytatja a *homo oeconomicus* alakjának kidolgozását a modern regénytörténetben, hogy a termelő és annak ellenpontja, a „semmittevő” figurája (őstípusát lásd Goncsarov *Oblomov*jában) itt az osztályviszonyokat felülírva jelöli az emberi lét két alapváltozatát. A „gazdasági ember” harmadik irodalmi típusa, vagyis a „spekuláns” alakja – lásd Zola és Trollope tőzsderegényeinek vagy Jókai *Fekete gyémántok*jának emlékezetes figuráit – ezért Rand esetében kettéválik: a papírpénz egyrészt a „fosztogatók” eszköze, viszont a jó bankár éppúgy termelő, mint a gyáros.¹⁹

A társadalmi-gazdasági példázatosság tekintetében az *Atlas* kötődik a modern utópikus irodalomhoz is, de annak jellemzően szocialista vagy államkapitalista tendenciáit az ellentétükre fordítja. A legnagyobb hatású amerikai utópia, Edward Bellamy *Looking Backward 2000–1887* (1888) című regénye azt szemlélteti, hogy a verseny társadalmi léptékű energiavesztéssel jár, s a termelőerők optimális kihasználását az biztosítja, ha az állam és a társadalom egyetlen vállalatban olvadnak össze. Ez a szöges ellentéte Rand víziójának, de jellemző módon mindkét műben Amerika lesz a világ megmentője, vagy önmagát bölcsen kollektivizáló társadalma (Bellamy), vagy kivételes egyéniségeinek önérvényesítése (Rand) révén. Az *Atlas* továbbá a szocialista realizmussal is kapcsolatba hozható: ideológiáik tartalma ellentétes, de egyként jellemző rájuk az ipari termelés iránti áhítat, céljuk egyaránt az „eszményi ember” felmutatása, s ebben mindkettő előszeretettel nyúl a melodráma eszköztárához.²⁰ Ha a szocialista realizmus mint „reprezentáci-

18 Vö. HITES Sándor, „Az irodalom és a gazdaság valóságáról és fiktivitásáról”, in *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. VARGA Bálint és LAJTAI Mátyás, 131–163 (Budapest: MTA BTK TTI, 2015), 147–148. Az *Atlas*-ról mint a közgazdaságtant a tankönyveknél is hatékonyabban tanító műről: Peter J. BOETTKE, „The Economics of *Atlas Shrugged*,” in *Ayn Rand’s Atlas Shrugged. A Philosophical and Literary Companion*, ed. Edward W. YOUNKINS, 179–188 (London: Routledge, 2007).

19 A „gazdasági ember” e három típusáról (kereskedő, semmittevő, spekuláns) a regénytörténetben: Manuel BAUER, *Ökonomische Menschen. Literarische Wirtschaftsanthropologie des 19. Jahrhunderts* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016).

20 Rand az „eszményi ember” megalkotásáról mint „végső irodalmi céljáról”: Ayn RAND, *The Romantic Manifesto. A Philosophy of Literature* (New York: Signet Books, 1971), 162.

ós projekt” feladata az volt, hogy létrehozza a szocializmust mint valóságot,²¹ úgy az *Atlas* célja hasonlóan performatív: a kapitalizmus valóságának a megmentése. Az ideális állam mindkettőben (Rand-et idézve) „az ész, az igazság, a szabadság és a teljesítmény” diadalára épül, jóllehet az egyikben ez a kollektív munkaszervezés, a másikban a szabadpiaci verseny eredménye. Az *Atlas* tehát akár Gladkov *Cementjének* a párdarabjaként is olvasható: a termelés esztétizálása mindkettőben a társadalom újjáteremtését viszi színre, s az ezt a folyamatot saját sorsában sűrítve megjelenítő, forradalmi plakátba merevített példázatos alak mindkettőben a „munka hőse” – mellékes különbség, hogy ez az egyikben a gyári munkás, a másikban pedig az „amerikai gyáriparos” mint a „legmagasabb rendű ember”.²²

Ez a kapcsolat mutatkozik meg abban is, ahogy az *Atlas* a munkásmozgalom nyelvét és eszközeit az ellentétükre fordítja. A regény címe eredetileg az lett volna, hogy *Sztrájk*, ironikusan utalva arra, hogy itt a tőkésék szüntetik be a munkát, vagyis „lépnek sztrájkba” tiltakozásul „a ki nem érdemelt jutalmak és a jutalmazatlanul maradó kötelességek hitvallása ellen”, illetve a „dogma ellen, miszerint az egyéni boldogság keresése bűn”.²³ Rand így jár el a forradalom és a kizsákmányolás fogalmaival is. A tervgazdaság bevezetése a regényben az „ipari ellen-forradalom” beköszöntét jelzi,²⁴ amivel szemben a kapitalizmus szabadságharca válik forradalmivá. Galt rádióbeszéde szerint pedig a társadalom igazi kizsákmányoltjai nem a munkások, hanem a tőkésék és a feltalálók, vagyis azok a kiemelkedő képességű Atlaszok, akik a hátukon tartják a világot:

Ha valaki létrehoz egy innovációt, akkor az általa kifejtett szellemi energiának csak egy kis százalékát kapja meg anyagi viszonzásként, függetlenül attól, hogy egyébként mekkora vagyont keres vele [...]. Annak a gyárnak a gondnoka viszont, amelyik ezt a találmányt termeli, arányában hatalmas fizetséghez jut ahhoz képest, hogy munkája mekkora szellemi erőfeszítést igényel [...]. Az intellektuális piramis csúcán állók adják a legtöbbet azoknak, akik alattuk állnak. [...] A piramis alján lévők, ha sorsukra hagynánk őket, a maguk reménytelen alkalmatlansága (*ineptitude*) okán éhen vesznének, és miközben semmit nem adnak a felettük állóknak, az ő szellemük minden nyereségében részesülnek (*receives the bonus of all of their brains*). Ez tehát a szelle-

21 Vö. Evgeny DOBRENKO, *Political Economy of Socialist Realism*, trans. Jesse M. SAVAGE (New Haven: Yale University Press, 2007).

22 RAND, *Atlas Shrugged*, 414.

23 Uo., 1010.

24 Uo., 544.

mileg erős és a szellemileg gyenge közötti 'verseny' természete. Ez tehát a 'kizsákmányolás' mintázata.²⁵

Mivel az üzleti világ és az ipar az elme kibontakozásának a terepe, ezért a szerzés- és a haszonvágy nem materializmust, hanem a szó igazi értelmében vett idealizmust jelent, pontosabban a kettő egységét: „mi, akiket az emberi szellem gyilkosai 'materialistának' neveznek, mi vagyunk az egyetlenek, akik tudják, hogy mennyire csekély érték vagy jelentés rejlik magukban a materiális tárgyokban, mivel mi vagyunk azok, akik értéket és jelentést adunk nekik.”²⁶

Minden produktivitás gyökere a szellemi erő, ezért nincs lényegi különbség gyáros, mérnök, üzletember és művész között. Ahogy Galt titkos telepének egyik lakója, egy sztrájkba lépő zeneszerző kifejti: „Legyen szó egy szimfóniáról vagy egy szénbányáról, minden mű teremtő aktus és ugyanabból a forrásból ered: [...] annak képességéből, hogy meglássuk, összekössük és létrehozzuk azt, amit még nem láttak meg, nem kötöttek össze és nem hoztak létre korábban.”²⁷

A radikális kapitalizmus filozófiája

Rand tehát a maga módján „elkötelezett irodalmat” művelt, csak éppen a szabadversenyos kapitalizmus mellett volt elkötelezett. Míg a *The Fountainhead* a New Deal elleni kiáltványként született meg (a regény építész főhőse nem kíván részt venni „közös célokban”, épületei nem rendelődnek alá semmilyen társadalmi célképzetnek, hanem „magukban álló egységek”), az *Atlas* ezt a harcot az 1950-es évek *keynesiánus* gazdaságpolitikájával szemben vívja tovább.²⁸

Rand tehát olyan időszakban kezdte hirdetni tanait, amikor a szabadversenyos kapitalizmus éppannyira közhelyesen lejáratott jelenségnek számított, mint manapság. Filozófiája ebben az értelemben agitáció a kapitalizmus mellett an-

25 Uo. 1065.

26 Uo. 620.

27 Uo. 782–783.

28 Keynes nem azt állította, hogy a központi tervezés hatékonyabb, mint a piac önszabályozása, hanem azt, hogy az üzlet „gyakran sorsjáték (*lottery*)”, s a gazdasági ciklusokat irracionális kilengések vezérlik. A „szabadverseny vége” számára azt jelentette, hogy az állam magára vállal olyan feladatokat, amelyeket a magánszféra nem lát el (pl. a monetáris folyamatok és a hitelélet felügyelete, a megtakarítások és a befektetések arányának követése, az üzleti életre vonatkozó adatok közzététele), anélkül, hogy korlátozná a vállalkozás szabadságát: vö. JOHN MAYNARD KEYNES, „The End of *Laissez-Faire*” [1926], in *The Essential Keynes*, ed. JOHN MAYNARD KEYNES, com. Robert SKIDELSKY, 39–60 (London: Penguin Books, 2015).

nak pusztulása idején: „Mi vagyunk a kapitalizmus radikális hívei (*radicals for capitalism*), azért a filozófiai alapvetésért harcolunk, amellyel a kapitalizmus eddig nem rendelkezett és amely nélkül pusztulásra volt ítélve. [...] az eszményi társadalmi rendszer egyszer már szinte kéznýújtásnyira volt.”²⁹

Rand szerint a kapitalizmus apológétái, köztük Adam Smith, a kezdettől rossz úton jártak (sőt, részben ők a felelősök a bukásáért), mivel „kollektivistá” és „alt-ruista” alapon akarták legitimálni, azt sugallva, hogy „a vagyon anonim, társadalmi, törzsi produktum”, s a „közjó” szolgálatától kapja „morális igazolását”.³⁰ Rand számára a „közjó” fogalma – ahogy a „társadalmi igazságosság”, a „közöségi felelősségvállalás” és az „esélyegyenlőség” – hazug fikció. Az önérdék követése nem ezért fontos, mert hosszú távon az egész közösség hasznára van, hanem mert egyedül ez méltó az egyén szabad és ésszerű életéhez.

A kapitalizmust mint az egyetlen morálisan igazolható és hatékony társadalmi berendezkedést bemutató érvelésben antropológiai, erkölcsi és jogi megfontolások fonódnak össze. Az ember nembeli lényege a racionalitás, mert ez teszi lehetővé fennmaradását: „A termelés az ész alkalmazása a túlélés problémájára”.³¹ Ezért következik a racionalitásból az önzés, vagyis az önérdék érvényesítése birtoklás formájában. A tulajdonjog (amelynek par excellence formája a szellemi tulajdonjog, mivel minden tulajdon szellemi természetű, amennyiben egy gondolat hasznosításának az eredménye) nem más, mint az önfenntartáshoz, az „élethez való jog”, s ekként „minden más jog forrása”.³² Rand szerint az „emberi természetnek” ezt az „alapvető, metafizikai tényét”, vagyis „a túlélés és az észhasználat közötti kapcsolatot”, csak a kapitalizmus „ismeri fel és védelmezi”.³³ Egyedül kapitalista viszonyok között lehetséges racionális egoizmus, mivel az egyének egyedül itt léphetnek kölcsönösen előnyös szerződéses csereviszonyra egymással, amelyben a cseretárgy értékét annak a beleegyezése határozza meg, aki a maga munkájának eredményét adja érte cserébe. A szabadpiac ezért a moralitás terepe: „Ez a kereslet és kínálat törvényének erkölcsi jelentése.”³⁴ Rand ebben a tekintetben élesen bírálja a fogyasztói társadalmat. Piac a termelők között létesül, s nem lehet valaki úgy fogyasztóvá, hogy közben maga nem termel semmit: „a fogyasztó címét ki kell érdemelni – termeléssel”.³⁵ Az állam szerepe annyi, hogy biztosítsa ezek-

29 Ayn RAND, *Capitalism: The Unknown Ideal* [1966] (New York: Signet Press, 2005), 6-8.

30 Uo., 20.

31 Uo., 16.

32 Ayn RAND, *The Virtue of Selfishness: A New Concept of Egoism* [1964] (New York: Signet Press, 2005), 94.

33 RAND, *Capitalism...*, 19.

34 Uo., 26.

35 Ayn RAND, *Philosophy: Who Needs It* [1982] (New York: Signet Press, 2005), 176.

nek a „kereskedelmi kapcsolatoknak” a törvényességét és a magántulajdon sértettségét: amennyiben a közérdekre vagy a társadalom jólétére hivatkozva az elvesz attól, akinek van, hogy olyanoknak adja, akiknek nincs, a tulajdonnal bírót e kedvezményezett rabszolgájává teszi. Az „altruizmus” politikai kifejeződései, vagyis az állam-elvű (*statist*) társadalmi rendszerek – s Rand szemében a kommunizmus, a fasizmus és a liberális jóléti állam egyaránt ilyen – arra a tévképzetre alapulnak, hogy az „egyen élete az államhoz tartozik”.³⁶

Rand alapvetően a tulajdon természetjogi igazolását ötvözi a klasszikus liberalizmusnak a gazdasági-társadalmi folyamatokba be nem avatkozó, a jogrendet és a tulajdonviszonyokat fenntartó államra vonatkozó alapvetésével.³⁷ Az „altruizmus” démonizálása ugyanakkor szembe megy a viktoriánus liberalizmus erkölcsfilozófiájával, hiszen az pontosan a „másokért élt élet” eszményének „vitalitását” állította szembe a pusztá önérdek-követés morális ernyedtségével, inaktivitásával.³⁸ Ebben a tekintetben Rand inkább Nietzsche kritikáját újítja fel, ám az ő „altruizmus elleni lázadását” azért veti el, mert az „önmagunk másokért való feláldozását” a „mások önmagunkért való feláldozásával” helyettesítette, s ezzel csupán az ellentétére fordította „az istenséggé emelt társadalom” oltárára helyezett egyéni áldozatok Comte által bevezetett kultuszát.³⁹ A 19. századi filozófia Rand szemében „a nyugati gondolkodás groteszkül szörnyű fejezete”, melynek minden képviselője ebben a körben forog: Bentham utilitarista maximája (a lehető legnagyobb boldogság a lehető legtöbb ember számára) nem más, mint „a »hedonisztikus« kisebbség feláldozása a többségnek”, Marx olyan társadalmat irányzott elő, amelyben „mindenkit feláldozunk mindenkinek”, Herbert Spencer evolúciós szociológiája pedig „felszámolta önzés és önzetlenség különbségét”.⁴⁰

Saját kora közgazdaságtani elméleteiből Rand felfogása az üzletemberről – mint aki egy „üldözött kisebbség” tagjaként lesz az emberiség „nagy felszabadítója”⁴¹ – a leginkább Schumpeter (szintén nietzschei ihletésű) „teremtve romboló” vállalkozójával rokonítható. (S aligha véletlen, hogy Rand ezredforduló utáni újrafelfedezése egybeesik azzal a közgazdaságtani fordulattal, amely a részvény-

36 RAND, *Philosophy...*, 36–37, 47, 192.

37 Vö. Fred D. MILLER, JR. and Adam MOSSOFF, „Political Theory: A Radical for Capitalism,” in *A Companion to Ayn Rand*, eds. Allan GOTTHELF and Gregory SALMIERI, 187–208 (Oxford: Wiley-Blackwell 2016).

38 Vö. Stefan COLLINI, „The Culture of Altruism: Selfishness and the Decay of Motive,” in *Public Moralists: Political Thought and Intellectual Life in Britain 1850–1930*, ed. Stefan COLLONI, 60–90 (Oxford: Clarendon Press, 1991).

39 Vö. Ayn RAND, *For the New Intellectual* [1961] (New York: Signet Press, 2005), 36.

40 Uo.

41 Vö. Uo., 27; RAND, *Capitalism...*, 47.

társaság „unalmas hatékonysága” helyett újra a vállalkozói innovativitást, illetve az abba vetett „már-már misztikus hitet” teszi meg „a gazdasági dinamika hordozójává”.⁴²⁾ Az osztrák iskola egyes, szintén emigráns képviselőihez Rand-et személyes kapcsolatok is fűzték. Az ekkor már ugyancsak New Yorkban élő Ludwig von Mises meleg szavakkal üdvözölte az *Atlas*-t: „Önnek megvan a bátorsága, hogy elmondja a tömegeknek, amit egyetlen politikus sem mondott el nekik: alacsonyrendűek (*inferior*) vagytok és az életkörülményeitek javulását, amit magától értetődőnek vesztek, nálatok kiválóbb emberek erőfeszítéseinek köszönhetitek”.⁴³⁾ Rand szerepeltette is Mises műveit a kapitalizmus általa összeállított „ajánlott olvasmányai” között – Friedrich von Hayek viszont szálka volt a szemében, jóllehet abban nem volt vita köztük, hogy a szabadpiac korlátozása „út a szolgaságba”, s a „társadalmi igazságosság” fogalma nem takar mást, mint egyes privilegizált csoportok pozícióinak a megőrzését, mások kárára.⁴⁴⁾ A Mont Pelerin Társaság, vagyis a neoliberalizmus elveinek (privatizáció, liberalizáció, dereguláció) érvényesítésére, többek közt Mises és Hayek kezdeményezésére 1947-ben létrejött mozgalom egyik 1981-ben alapított kutatóintézete (*Atlas Foundation for Economic Research*) Rand regényéről kapta a nevét,⁴⁵⁾ de Rand nézetei nem azonosíthatók maradéktalanul a neoliberalizmussal. Többek közt elfogadhatatlannak tartotta, hogy a közgazdaságtanban irreleváns volna az erkölcs (hiszen a piac maga a moralitás); a „lebegő” valutaárfolyamok bevezetésével (a Bretton Woods-i egyezmény 1971-es felmondásában sokan látják a neoliberalizmus és a posztmodern közös kezdőpontját) szemben pedig számára a szabadpiac elválaszthatatlan maradt a *gold standard*tól.⁴⁶⁾

Emellett szembetűnő az is, hogy Rand gondolatvilágát mennyi minden elválasztja az őt később ünneplő konzervatívoktól. Nem tartott sokat a család intézményéről, támogatta az abortuszt, ellenezte a vietnami háborút, elvetette a művészi önkifejezés cenzúrázását (elsősorban az „obszcenitás” megjelenítésére nézve), s ateistaként a vallást ugyanúgy a mindent belengő miszticizmus esetének tekintette, mint a társadalmi szolidaritást. Az 1970-es évektől a szintén rá hivatkozó

42 Vö. MADARÁSZ Aladár, „Hogyan született a vállalkozó? (Fogalomtörténeti töredékek Schumpeter vállalkozóelméletéhez),” *Külgazdaság* 58, 7-8. sz. (2014): 3–29.

43 Ludwig von Mises’s Letter to Ayn Rand, 1958. jan. 23, <https://mises.org/library/ludwig-von-mises-letter-rand-atlas-shrugged>.

44 Vö. F. A. HAYEK, „The Principles of a Liberal Social Order,” *Il Politico* 31, 4. sz. (1966): 601–618, 612.

45 Vö. Philip MIROWSKI and Dieter PLEHWE, *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective* (Cambridge, Ma., London: Harvard University Press, 2009), 396.

46 Rand és a neoliberalizmus viszonyáról átfogóan: Sarah COMYN, *Political Economy and the Novel. A Literary History of "Homo Economicus"* (London: Palgrave MacMillan, 2018), 173–208.

libertariánus mozgalomtól eltérően pedig nem vetette el az államot magát. A piaci anarchisták szerinte ugyanabba a hibába esnek, mint a nációk, a kommunisták és a jóléti állam hívei: nem tesznek különbséget a kormány és az ipar feladatai, vagyis „hatalom” és „termelés” között, s ezzel felszámolják azt a különbséget, amelyen az egyén jogai alapulhatnak.⁴⁷ A libertariánusokban Rand „jobboldali hippik”-et látott, akik hiába „remélik, hogy majd én leszek az ő Marcuse-jük”, mert „ez nem fog menni”.⁴⁸ (Mégis az lett, mivel a libertariánusok szerint Rand nem gondolta végig következetesen saját filozófiáját, melynek igazi tanítását szerintük az *Atlas* disztópiáján belül felmutatott mini-utópia, a John Galt által létrehozott anarcho-kapitalista mintatelep képviseli.⁴⁹)

Rand egyik vesszőparipája az írók, tudósok, művészek állami támogatásának ostromozása. (Ebben a tekintetben is a New Deal ellen beszél, amely a kulturális szféra finanszírozásának részleges átvállalásával ugyanúgy az alul-fogyasztás ellen kívánt fellépni, mint az iparban.⁵⁰) Magától értetődőnek tekintette, hogy igazi művészet csak a kapitalizmusban lehetséges:

Szellemi szabadság nem létezhet politikai szabadság nélkül; politikai szabadság nem létezhet gazdasági szabadság nélkül; a szabad elme és a szabadpiac egymás megfelelői (*corollaries*).⁵¹

A kultúra tisztán piaci felfogása példázza a legtisztábban azt, amit Rand *objektívizmusnak* nevezett. A piac eszerint azért adja az értékek „objektív” nézetét, mert csak önkéntes viszonyokat enged érvényesülni: senki sem kényszerítheti rá senkire olyan művek fogyasztását, amelyekre nincsen igénye, illetve senkinek nincsen joga olyan művek létrejöttét lehetővé tenni, amelyek maguktól nem jönnének létre, még akkor sem, ha ezek magasabb rendű „benső” értékkel rendelkeznek. Erre, mint állítja, ráadásul szükség sincsen: a piac azért „objektív” (vagyis nem pusztán utilitarista) közeg, mert Elvis Presley-t és Albert Einsteint egyaránt eltartja.⁵²

47 RAND, *The Virtue of Selfishness*, 112.

48 Az idézetet lásd: Jennifer BURNS, *Goddess of the Market: Ayn Rand and the American Right* (New York: Oxford University Press, 2009), 258.

49 Vö. Larry J. SECHREST, „Atlas, Ayn, and Anarchy: A is A is A”; Spencer HEATH MACCALLUM, „The Businessman and Ayn Rand: Galt’s Gulch in Real Time,” in *Ayn Rand’s Atlas Shrugged. A Philosophical and Literary Companion*, 189–196, 197–206 (London: Routledge, 2007).

50 Erről lásd SZALAY, *New Deal Modernism*, 1–24.

51 RAND, *For the New Intellectual*, 20.

52 RAND, *Capitalism*, 27. Objektívizmus és utilitarizmus különbségéről: Onkar GHATE, „A Free Mind and a Free Market Are Corollaries. Rand’s Philosophical Perspective on Capitalism,” in *A Companion to Ayn Rand*, eds. Allan GOTTHELF and Gregory SALMIERI, 222–241 (Oxford: Wiley-Blackwell 2016), 232.

Itt érdemes felvetni Rand saját írói működésének viszonyát a piachoz. Megjelenésekor az *Atlas* balról-jobbról egyaránt gyilkos kritikákat kapott, vagyis az a fórum, amelyik (a piac egyik intézményeként) orientálja a fogyasztót, igyekezett elriasztani tőle.⁵³ Ennek ellenére művei nem csupán közvetlenül a megjelenésük idején találtak sok millió olvasóra (ahogy az egy bestsellertől elvárható), hanem kifejezetten hosszú távon is, ami (Bourdieu szerint) a klasszikusok kiváltsága. (A legnagyobb, évi egymillió példány körüli forgalmat az *Atlas* az első megjelenés után félszázaddal érte el.) A klasszikus művek az oktatási rendszer által fenntartott tartós kelendőségével és a kommerciális irodalom egyszeri tömegfogyasztásával szemben Rand esetében a népszerűség egy harmadik logikájával állunk szemben: a kultikus olvasással. Olvasótábora a titkos társaságok rekrutálódásának a sémája, vagyis egy kifejezetten nem-piaci logika szerint szerveződött. Az *Atlas* az elnyomott kiválóságok összeesküvésének a színre vitelével (illetve a térítés retorikájával) maga is rájátszik arra, hogy titkos tudást ajánl fel. Az így létrejövő közösségben Rand pozíciója úgy volt autoritatív, hogy közben sajátos párbeszédre alapul, többek közt az olvasóival folytatott intenzív levelezésen.⁵⁴ Egy kiábrándult tanítványa, a libertariánus Murray N. Rothbard totalitárius szektát látott Rand rajongótáborában,⁵⁵ s kétségtelen, hogy kultusza *misztikus kollektívát* hozott létre – vagyis a számára leggyűlöletesebb három dologból kettőt megvalósított.

Kapitalista realizmus és a filantropkapitalizmus utópiája

Találó Slavoj Žižek jellemzése, miszerint Rand az *overconformist* esete, aki úgy igyekszik „aláásni az uralkodó ideológiai építményt”, hogy „túlzott mértékben azonosul vele”.⁵⁶ Rand újrafelfedezésének időszaka ugyanakkor azt is megmutatta, hogy az efféle radikális konformizmusnak több útja van, vagyis a kapitalizmus egymással ellentétesnek tetsző irányokban is totalizálható.

Rand útja, mint láttuk, az altruizmusnak (vagyis – szemében – a társadalmi paraziták ideológiájának) az elutasítása. Az *Atlas* ennek szinte az önparódiáig menő megfogalmazását adja, amikor Robin Hoodot teszi meg az immoralitás szimbó-

53 Vö. Michael S. BERLINER, „The *Atlas Shrugged* Reviews,” in *Essays on Ayn Rand's Atlas Shrugged*, ed. Robert MAYHEW, 133–143 (Plymouth: Lexington Books, 2009).

54 Vö. HARDIE, „Fluff and granite”, 371.

55 Murray ROTHBARD, „The Sociology of the Ayn Rand Cult” (1972) című esszéje letölthető innen: <https://rothbard.altervista.org/essays/the-sociology-of-the-ayn-rand-cult.pdf>

56 Slavoj ŽIŽEK, „The Actuality of Ayn Rand,” *The Journal of Ayn Rand Studies* 3, 2. sz. (2002): 215–227, 215.

lumának, mondván, az ő nevéhez kötődik az a hazugság, miszerint „a szükséglet és nem a teljesítmény a jogok forrása”.⁵⁷ A regényben ennek ellenpontja a norvég kalóz, Ragnar Danneskjöld, aki a nyomorgó világnak szánt amerikai segélyszállítmányokat fosztogatja, s a zsákmányt a kapitalista forradalom előkészítésére fordítja – vagyis, fordított Robin Hoodként, „kirabolja a tolvaj szegényeket”, hogy a vagyont „visszaadja a termékeny gazdagoknak”.⁵⁸

Ezzel szemben az ezredforduló után a piac totalizálásának egy másik vonulata éppen a filantropia jegyében címkézte újra a kapitalizmust. A 2006-ban megalkotott *filantropkapitalizmus* kifejezés annak az elsősorban Bill Gates nevével fémjelzett mozgalomnak szolgáltatta az ideológiáját, amelynek dollármilliárdosai csillagászati összegeket csatornáztak át saját, főként az egészségügy és az oktatás területén működő jótékonyági szervezeteikbe.⁵⁹ A kapitalizmus aktuális legitimációs válságának fényében e mozgalom egyszerre mutatkozott a piac legújabb öngyógyító mechanizmusának és megtervezett PR-stratégiának. Hívei szerint a filantropkapitalizmus „piactudatos” megoldásokat kínál a globális problémákra, mivel a hagyományos adakozással ellentétben „hatásorientált”, maximalizálja a „társadalmi befektetések megtérülését”, s a jóléti állam eszköztárát az üzleti élet hatékonyabb mechanizmusaira cseréli; a filantropkapitalizmus továbbá demokratikus is, mivel a hírességek példája a hétköznapi embert is adakozásra sarkallja, s az ő csekélyebb adományainak is hatékonyabb felhasználást biztosít.⁶⁰ Bírálói szemében viszont a filantropkapitalizmus nem más, mint a végletessé lett vagyoni egyenlőtlenségek újabb tünete, amellyel a „szupergazdagok” a saját vagyonkoncentrációjuk által előidézett bajokat akarják orvosolni. A segélyprogramokba forgatott magánvagyont üzleti monopóliumok révén (Gates) vagy a pénzpiac időszakos összeomlásait kihasználva-előidézve (Soros) termelték meg, s a filantropkapitalisták csupán egy újabb területet, a jótékonyágét igyekeznek kisajátítani. A „hivalkodó adás” (*conspicuous giving*) a Thorstein Veblen által leírt „hivalkodó fogyasztás” (*conspicuous consumption*) egyik változata, ami azért sem vezethet a jövedelmek újraelosztásához, mivel alig palástolt célja az adóelkerülés, ráadásul a filantropkapitalista befektetések kedvezményezettjei (pl. a gyógyszerészetben) jó-

57 RAND, *Atlas Shrugged*, 577.

58 Uo., 576.

59 Vö. Matthew BISHOP, „The Birth of Philanthrocapitalism. The Leading New Philanthropists See Themselves as Social Investors,” *The Economist*, 2006. feb. 23., 56.

60 Vö. Matthew BISHOP and Michael GREEN, eds., *Philanthrocapitalism: How Giving Can Save the World* (New York, Berlin, London: Bloomsbury Publishing, 2009); Matthew BISHOP, „Philanthrocapitalism: Solving Public Problems through Private Means,” *Social Research* 80, 2. sz. (2013): 473–490; James SUROWIECKI, „In defense of Philanthrocapitalism,” *The New Yorker*, 2015. dec. 21, 40.

részt egyébként is profit-orientált vállalatok. Az átlátható állami segítségnyújtást üzleti titokként kezelt magánköltésekre cserélve pedig a filantropkapitalizmus csak tovább mélyíti a jelen demokráciaellenes és refeudalizációs tendenciáit.⁶¹

Ahogy a *homo oeconomicus*-nak, úgy a filantropkapitalizmusnak, vagyis szerzés és adás dialektikájának is megvan a regénytörténete. Dickens *Karácsonyi éneke* (1843) a szívtelen üzletembert jó kapitalistává változtatja, de közben érintetlenül hagyja az egyenlőtlenség rendszerét – a filantropkapitalista önszemlélet ezért alapulhat a Scrooge történetéhez hasonló megvilágosodás-narratívákra, s Dickenst ezért ajánlhatják „kötelező olvasmányként napjaink gazdagjai számára”.⁶² Eugène Sue *Párizs rejtelmének* (1842–1843) főhőse szintén egy nagy adakozó. Rodolphe egy német hercegség uralkodója, aki rangrejtve a párizsi alvilágban él, s célja az erkölcsi és gazdasági igazságszítás: miközben leszámol a bűnözőkkel, alamizsnát is nyújt az arra érdemes szegényeknek, illetve létrehoz egy szegénybankot (előrevetítve a mikrohitelzés filantropkapitalista kultuszát). Marx *A szent család* (1845) több fejezét is Sue bírálatainak szentelte, rámutatva, hogy a szervezett jótékony-ság nem szolgál mást, mint a jómódúak önszórakoztatását és a társadalmi béke fenntartását. Az a beállítás pedig miszerint a gazdag „morális számadással tartozik” arról, hogy „mire fordítja vagyonát”, azt a tévhitet előfeltételezi, hogy e vagyon „ügyes, nagylelkű kezekre” bízva majd mindenkire szétsugározza „fényes és üdvös” hatását.⁶³ Marx mellett a filantropkapitalizmus ma is érvényesnek tetsző szatíráját találjuk Zola *A pénz* (1890–1891) című regényében is. Itt a telekspekulációkból meggazdagodó Saccard egyúttal d’Orviedo hercegnőnek is segítkeznek grandiózus jótékony-sági vállalkozásokban elszórni a vagyonát (amelytől a hölgy azért kíván megszabadulni, mert rájött, hogy az néhai férje tisztességtelen tőzsdei manővereiből származik). Üzleti érzékét a pénz karitatív elköltésének szolgálatába állítva Saccard ugyanolyan eksztatikus örömet érez, mint vagyonának gyarapításakor. Nem csupán azért, mert a „jótékony-ság királyaként” kivívja a tömeg bálványozását (ezt spekulánsként is eléri), hanem mivel a pénz felhalmozása és elszórása ugyanannak a belső szenvedélynek a kieléséhez segíti hozzá. A két

61 Vö. Ilan KAPOOR, *Celebrity Humanitarianism. The ideology of global charity* (London, New York: Routledge, 2013); Gavin FRIDELL and Martijn KONINGS, *Age of Icons: Exploring Philanthrocapitalism in the Contemporary World* (Toronto, Buffalo, London: Toronto University Press, 2013); Linsey MCGOEY, *No Such Thing as a Free Gift. The Gates Foundation and the Price of Philanthropy* (London, New York: Verso Books, 2015).

62 BISHOP and GREEN, *Philanthrocapitalism*, 25-26.

63 Vö. Friedrich ENGELS és Karl MARX, „A szent család vagy a kritikai kritika kritikája, Bruno Bauer és társai ellen”, in Friedrich ENGELS és Karl MARX, *Művei* 2, 1–210 (Budapest: Kossuth Kiadó, 1971), 193, 196.

folyamat ezért is zajlik párhuzamosan a regényben: a hercegnő vagyona ugyanakkor fogy el, amikor Saccard bankházának részvényei összeomlanak.⁶⁴

Ezek a regénytörténeti témák – eseti jószándékkal átítatott kapitalizmus (Dickens), a társadalmi kötelességeikre ráébredő gazdagok reform-programja (Sue), a „kalózkodó” pénztőke és a nagystílű filantrópia átjárhatósága (Zola) – visszhangoznak a filantrokapitalizmus megítélésében. S a mozgalom a kortárs irodalmat is megihlette: Ralph Nader *Only the Super-Rich Can Save Us!* (Csak a szupergazdagok menthetnek meg minket!) című 2009-es regénye az *Atlas* filantrokapitalista átíratoként is felfogható.⁶⁵ Itt szintén a legkiválóbb kapitalisták lépnek fel világmegváltó erőként, de Rand teremtő önzésével szemben Nader a teremtő önzetlenség apoteózisát nyújtja. A feladatait ellátni képtelen állam helyett Bill Gates, Warren Buffet, Ted Turner és Soros György veszik a kezükbe a dolgok intézését, megalapítják a Milliárdosok a Szarakodás Ellen (*Billionaires Against Bullshit*) társaságát, és vagyonukat nem kímélve a kapitalista vállalkozó hatékonyságával szervezik át Amerikát. Nader regényét – amelynek egyik csúcspontja, amikor a milliárdosok kórusa a tőzsdemogul Buffett villájának teraszán rázendít Woodie Guthrie *This Land is Your Land* című folk-himnuszára – aligha lehet nem szatíráként olvasni, hiszen szerzője a multinacionális vállalatok legismertebb amerikai bírálója. (Nader fogyasztóvédelmi aktivizmusa az 1960-as évekig nyúlik vissza és már Rand gúnyolódásának is célpontja volt.⁶⁶) Azzal tehát, hogy a Microsoft és a monopoltőke ostorozójaként Nader a regénye főhősévé Bill Gates-t teszi meg, annak a korábbi követelésének ad utópikus regényformát, hogy a nagyvállalatok „esküdjének hűséget” az amerikai népnek.⁶⁷ Csakhogy időközben ez a szféra elkezdte magát pontosan a közjó iránti elhivatottságáért ünneptetni, s ezzel Nader dilettáns regénye összemosódott a gazdasági újságírásnak a filantrokapitalizmust méltató gesztusaival. Például a Bishop–Green szerzőpáros a Jó Milliárdos Kalauzául szánt könyvének befejezésével, ami az *Only the Super-Rich*-ben is helyet kaphatott volna: 'A Vagyon Zsoltára 2.0' című zárófejezetet egy 2025-re datált látomás keretezi, melyben Bill Gates az immár győztes „filantrokapitalista forradalom vezéréként” ünnepli a hetvenedik születésnapját

64 E szövegek részletesebb elemzése: Sándor HITES, „Between Social Duty and the Greed of Giving: On Philanthrocapitalism and Gift-Patriotism,” *Comparative Literature Studies* 56. 3.sz. (2019) 475–79.

65 Ralph NADER, *Only the Super-Rich Can Save Us!* (New York: Seven Stories Press, 2009).

66 Vö. RAND, *Philosophy: Who Needs It*, 129–130.

67 Lásd „U.S. Companies Should Pledge Allegiance” (1996) és „Why Microsoft Must Be Stopped” (1998) című kiáltványait: *The Ralph Nader Reader* (New York: Seven Stories Press, 2000), 55–59.

a filantropkapitalista harcostárs, Lord Branson magánúrállomásán, s innen tekint le a megváltott világra, újabb feladatot keresve.⁶⁸

Szatíra, naivitás és zsrúnál-propaganda tehát ugyanúgy megkülönböztethetetlené válik, ahogy a filantropkapitalizmus maga is összemosta szerzés és adakozás gyakorlatát, felszámolva azt az ellentétet, amelyre Rand kapitalista utópiája épült. A termelőerővé tett adás (vagyis a produktív improduktivitás) ideológiájának megjelenése azért kereszteződhetett Rand reneszánszával, mert mindketőben a kapitalizmus totális válsága fejeződött ki a kapitalizmus totalitásaként. Demonstrálva a kapitalizmus kivételes képességét arra, hogy saját ellentétét is integrálja, a pusztító teremtő vállalkozó a karizmatikus adományozó alakjában tért vissza, ugyanannak a Messiás-komplexusnak az eseteként.

Az altruizmusban Rand nem az egyéni jótékonyágot bírálta, hanem a javak központilag irányított állami újraelosztását. Amikor a Playboy-interjúban a korai filantropkapitalisták, Ford és Rockefeller gyakorlatával szembesítették, kijelentette, hogy az egyéni karitativitás marginális kérdés (mivel sem nem erény, sem nem bűn), de hosszú távon csakugyan az „önkéntes adózás” megvalósítása a cél.⁶⁹ Az utóbbi nem áll távol a filantropkapitalizmus önképtől. Nehéz viszont eldönteni, hogy a jelen filantropkapitalistái vajon túlléptek-e Robin Hoodon („aki olyan vagyonnal jótékonykodva tett szert az erény dicsfényére, ami nem az övé volt”), vagy éppen annak az abszolút fokát képviselik, amikor valaki „másokkal fizette meg irgalmának luxusát”.⁷⁰

68 BISHOP and GREEN, *Philanthrocapitalism*, 266–284. A zárófejezet címe a skót-amerikai acélmágnás Andrew Carnegie 1899-es esszéjére utal, amely először hirdette meg a gondolatot, hogy az emberiséget (Sue jótékony arisztokratája helyett) az ipari nagytőke karitativitására kell bízni: vö. Andrew CARNEGIE, *The “Gospel of Wealth” Essays and Other Writings* (London: Penguin Books, 2006).

69 Az 1964. márciusi Playboy-interjú letölthető innen: https://rickbulow.com/Library/Books/Non-Fiction/AynRand/PlayboyInterview-AynRand_3-1964.pdf

70 Robin Hood idézett jellemzését lásd: RAND, *Atlas*, 577.